

D/11.219

Kandidátusi értekezés tézisei

Művészi kötéstáblák a
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában
és ezek könyvtörténeti vonatkozásai

Rozsondai Béláné
Kolauch Marianne Hedvig

Aspiránsvezető:
Fülöp Géza
az irodalomtudomány kandidátusa
ELTE Könyvtártudományi Tanszék

**MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA**

Budapest, 1985

MTA Könyvtára

A kutatás tárgya és célja

Az MTA Könyvtárában 1969 óta foglalkozom művészi könyvkötések katalogizálásával és kutatásával. A jelen munka célja az Akadémia Könyvtára régi könyvei és kódexei közül kiválasztott egykoru művészi kötések feltárása, rendszerezése és a lehetőség adta meghatározása, valamint könyvtörténeti szempontu vizsgálata. Az állomány átvizsgált részei -- összesen mintegy tízezer kötet -- a következők: az ősnymtatvány-gyűjtemény, a Régi Magyar Könyvtár, az antikva-gyűjtemény, valamint a latin és magyar kódexek néven őrzött gyűjtemény. Az elemzett kötések időhatára -- mivel a legkorábbi kötések gótikusak -- a XV. század harmadik negyedétől az európai kötések esetében kb. 1600-ig, a magyarországi kötések esetében a XVIII-XIX. század fordulójáig terjed. A disszertációban azt a mintegy hatszáz kötéstáblát tárgyalom, melyek eddigi kutatásaim alapján valamilyen mértékig meghatározottnak tekinthetők.

A kutatás módszere

A vizsgált könyvállományban a kötéstörténeti szempontból értékes, művészi kötések döntő többsége fatáblás bőrkötés. Meghatározásukban /a kötés anyagán és technikai jellemzőin túl/ a kiindulási alap az, hogy a bőrkötésen látható diszitőmotívumokat -- egyesbélyegzőket, görgetőket és lemezeket -- a szakirodalomban már feltárt és közzétett műhelyek diszitő szerszámaival, illetve ezek lenyomataival azonosítsuk. Ezek és a kötéstábla felépítése alapján tudjuk meghatározni a kötés stílusát s a készítés hozzávetőleges idejét és helyét.

A kötések leírásában, meghatározásában és csoportokba sorolásánál a nemzetközileg kialakult módszereket követtem. Az európai gótikus és reneszánsz kötések meghatározásához gazdag szakirodalom és néhány alapvető szakkönyv és repertórium áll rendelkezésre /E. Kyriss: Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet. 1-4. Bd. Stuttgart, 1951-1958; I. Schunke: Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen nach Motiven geordnet ... Berlin, 1979; K. Haebler: Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts. 1-2. Bd. Leipzig, 1928-1929; Beiträge zum Rollen- und Platteneinband im 16. Jahrhundert. Hrsg. v. Schunke. Leipzig, 1937/. A magyarországi kötések esetében a viszonylag kisebb számu elemző résztanulmányra és az európai kötések meghatározásában szerzett tapasztalataimra támaszkodtam.

A kötéstáblával együtt tanulmányoztam a könyvben található kézírásos bejegyzéseket, szerencsés esetben a kötéstáblából előkerült makulatura-lapokat vagy más töredékeket, felhasználtam a könyv provenienciájára vonatkozó adatokat, levéltári kutatások eredményeit.

Az eredmények összefoglalása

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának régi könyvei és kódexei közül kiválasztottam az eredeti művészi kötésben lévőket; a kötések és a könyv adatait, valamint a diszitómotívumokról készült levonatokat kártyán rögzítettem. A kötéseket két fokozatban rendszereztem és meghatároztam. Így a Könyvtár állományában található kötéseknek stílusuk szerint az alábbi főbb csoportjai alakultak ki:

I. Európai /elsősorban németországi/ gótikus kötések: kolostori, polgári műhelyek termékei, XV. századi kiadáói kötések, átmeneti stilusu kötések. /Több mint kétszáz gótikus kötetet határoztam meg./

II. Német és olasz típusu reneszánsz kötések. /Ezek száma 135, ill. 67./

III. Magyarországi kötések. /Mintegy kétszáz kötés./

I. A gótikus stílus nemzetközi jellegét a kötések is igazolják. Mind a kompozíciót, mind a motívumkincset tekintve hasonló kötések készítették például Bécsben, Boroszlóban /Wroclaw/, Erfurtban, a svájci Freiburgban vagy Prágában. Az is kiderült, hogy a kolostori és polgári műhelyekből származó gótikus kötések között nincs stílusbeli különbség. Sok kolostor rendelkezett könyvkötőműhellyel, mégsem rendkívüli, hogy bekötte is vásárolnak könyveket, ha az kedvezőbb /például a tegernseei bencések Augsburgból/, de az is előfordul, hogy a kolostori műhely külső megrendelőnek is dolgozott /Rebdorf, Wiblingen/. Néhány esetben az Akadémia Könyvtárának kötései azt bizonyítják, hogy egy-egy könyvkötőműhelynek a szakirodalomban rögzített működési idejét hosszabb időszakra kell kiterjeszteni /pl. Scheyern/. Ugyancsak a kötések elemzése mutat arra, hogy azonos városban működő, a szakirodalomban már meghatározott könyvkötőműhelyek közül egy-egyét indokolt összevonni /pl. Nürnbergben: Kyriss Nr. 65 és Nr. 115 alatt Franz Staindorffer műhelye és a Kobergernek dolgozó polgári műhely egy és ugyanaz; vagy ugyancsak egy műhelynek tartom az Ulmban működő, Kyrissnél kettőnek vett Nr. 126 és Nr. 127 alatt bemutatott műhelyeket/. Más eset-

ben valószínű, hogy egy-egy nagyobb városban /pl. Köln/ több könyvkötőműhely működött, mint ahányról a szakirodalom eddig tudott. Ismert tény volt, hogy a bécsi domonkosok rendelkeztek könyvkötőműhellyel, de kötéseik jellemzőit és a műhely szerzőkészletét az Akadémia Könyvtárának onnan eredő kötései, az Osztrák Nemzeti Könyvtár és a ma is fennálló bécsi domonkos konvent könyvtára ide vonatkozó kódexeinek és ősnymtatványainak a kötései alapján én határoztam meg és állítottam össze.

A Koberger-kötések vizsgálatánál e helyen nem szorítkoztam csak az ősnymtatványokra, mint tettem bölcsészdoktori értekezésemben. A vizsgálat más irányu kiterjesztése megerősítette a korábbi eredményeket. A Koberger-kötések elemzésével tisztáztam a XV. századi kiadói kötés fogalmát és létjogosultságát. Ennek kapcsán jól lehetett illusztrálni azt is, hogy -- mivel gazdaságosabb a kelendő műveket bekötve eladni -- a könyvkereskedelem fokozatosan összekapcsolódott a könyvek bekötésével egy-egy kereskedelmi központban /Nürnberg, Lipcse, Augsburg/.

Több tanulságot is nyújtanak azok a gótikus kötések, amelyek átmenetet képeznek a reneszánsz stílusuk felé. Míg a tipikusan gótikus kötések nagyrészt ősnymtatványokat borítanak, az átmeneti stílusuk már XVI. századi nyomtatványokat. Bármennyire is önkényesnek tűnik tehát akár a nyomdászati-, akár a kötéstörténetben az 1500. év mint határvonal, a nyomtatványok és kötések együttes vizsgálatakor mégis kiderül, hogy reális dolog általában a XV. században gótikus, a XVI. században pedig reneszánsz kötésekről beszélni. Különösen érvényes ez a német nyelvterületen készített kötések esetében.

A XV. század végi s a XVI. század eleji gótikus és reneszánsz, de mindenekelőtt az átmeneti stilusu kötések között számos olyan akadt, amelyekben magyar szerzők, Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát művei voltak bekötve. Különösen Pelbárt műveit adták ki újra és újra, legtöbbször Hagenauban, s ezek jó részét Augsburgban kötötték be. Művei igen kelendőek voltak, s a kötések nemcsak Pelbárt nagy népszerűségét bizonyítják, hanem azt is mutatják, hogy hol forgatták Pelbárt munkáit.

II. A német reneszánsz kötések közül az iniciáléval jelölt kötések Haebler alapján egzakt meghatározást tettek lehetővé. Ezek között öt mester van, aki Haeblernél nem szerepel /P. F. W, P. K., G. L., C. M., M. P./. Nyitott marad a kérdés, s további kutatás döntheti el, hogy Gregor Lademann /G. L./ és M. P. /RM I 8° 1/ vajon nem magyar mesterek-e?

Az Akadémia Könyvtára régikönyv anyagának előtörténete szempontjából általában megállapítható a németországi eredet, az iniciálás kötéseknel pedig Wittenberg kiemelkedő szerepe. A datált diszitőszerszámok gyakran korábbiak, mint az általuk diszitett kötésben található művek, amiből arra következtethetünk, hogy milyen hosszú ideig tevékenykedett a könyvkötő, s mennyi éven át használta az adott görgetőt vagy lemezt. Még érdekesebb, hogy a bekötés éve több évtizeddel későbbi lehet, mint a kötésben lévő nyomtatvány, ami viszont -- a művek elemzése után -- azt bizonyítja, hogy egyes standard műveket /a Bibliát, Luther, Temesvári Pelbárt vagy Livius munkáit/ érdemes volt annyi sok év után is bekötni, ha netán addig kötetlenül álltak volna, vagy -- ami valószínűbb -- elhasználódott kötésüket újabbal pótolni.

Bár önmagában nem csekély számu, az előbbiekkal összehasonlítva mégis kevés /hatvanhét/ olasz tipusu reneszánsz kötetét különithettem el az Akadémia Könyvtára régi könyveinek vizsgált alegységeiben. A kötések elemzésének eredményei a következők:

A tipikusan olasz stilusu reneszánsz kötések többségükben itáliai nyomdák termékeit borítják. A művek megjelenési helye: Bologna, Brescia, Firenze, Lyon, Milánó, Párizs, Róma, Treviso, Velençe és Vicenza, valamint Bázél és Hagenau. Tehát döntő többségük olasz város, s ezek között is vezet Velençe, ahol másfélszer annyi mű jelent meg, mint a többi olasz városban együttvéve. Az olasz reneszánsz kötésű kódexek készitési helye is több mint valószínűen Itália. A könyveket ugyanis általában nem ugyanabban a városban, de jobbára ugyanazon a nyelvterületen kötötték be, hiszen a könyvek tartalma meghatározta a vevőkört, s a vevők a kötés milyenségét. Itáliai nyomtatványok a XV-XVI. században piacra találtak német földön is, de a XVI. század német reformációs irodalma nem hódított ilyen mértékben az Alpoktól délre. Itáliai nyomdák termékei tehát lehetnek német gótikus vagy később német reneszánsz kötésekben, de olasz tipusu reneszánsz kötésben szinte kizárólag itáliai nyomtatványok találhatók. A kötések ez esetben tehát a művek áramlásának az irányát is megmutatják.

III. A magyar kötetstörténetet tárgyaló fejezetben a teljes áttekintés kedvéért igyekeztem összefoglalni az egész magyarországi kötéskutatást érintő szakirodalmat, noha az Akadémia Könyvtárában nincsenek minden kötetstörténeti állomásnak rep-

rezentánsai. Szükség volt erre azért, hogy a vizsgált állomány művészi kötéstábláit a magyar kötéstörténetbe ágyazva, a fejlődés folyamatában mutathassam be. Azoknak a kötéseknek vagy kötéstípusoknak a rövid tárgyalásakor, amelyek nem az Akadémia Könyvtárából valók, és magam nem kutattam, a szakirodalom megállapításait ezuttal változtatás nélkül vettem át.

Az Akadémia Könyvtárának a magyar kötései a reneszánsz un. olasz-magyar periódusának harmadik szakaszába sorolhatóak, vagyis aránylag későiekkel kezdődnek. Ebből a periódusból kutatásaim folyamán több mint kétszer annyit sikerült feltárni, mint amennyi Könyvtárunk állományából eddig ismert volt. Ezek alapos elemzése azt mutatja, hogy az olasz-magyar reneszánsz nem csupán 1520-ig vagy 1526-ig, hanem -- legalábbis Budán -- 1541-ig tart.

A XVI. század közepe után készült, ránk maradt, s az Akadémia Könyvtárában őrzött nyugat-magyarországi, felvidéki és erdélyi eredetű kötések viszont teljesen a német reneszánsz kötések diszítését és felépítését követik. Harmincöt ilyen német típusu magyar reneszánsz kötést tárgyaltam. E kötések saját sága, hogy ritkán fordul elő rajtuk lemezdisz. Ennek anyagi oka is lehet. Egyrészt maga a lemez drágább, másrészt a bőrbe préseléséhez nem elég a puszta kézi erő, hanem kézi prés szükséges.

Élénk kapcsolatra deritenek fényt a kötések Kassa, Debrecen, Kolozsvár és lengyel városok, mindenekelött Krakkó között. Valószínűleg Kassa a közvetítő, vagy legalábbis a kereskedelmi utvonal közbeeső állomása.

A magyar kötéstörténetben nagyon sok a fehér folt. Ez egyrészt azért van, mert az emlékek nagyon szétszóródtak, más-

részt, mert sok elpusztult. Több részterületen még a kötések pusztaságának szembesítésénél tartunk. Csak egy-egy kérdést vizsgáltak meg behatóbban, pl. a debreceni kötéseket, az erdélyi legyeződiszes kötéseket, s a reneszánsz olasz-magyar periódusát. De még ezek sem megoldott és lezárt kérdések! Az erdélyi kötetekkel kapcsolatos kérdéseket ottani, helybeli kutatásokkal lehetne /és kellene/ tisztázni. A reneszánsz köteteket illetően olyan alapvető feladat van hátra, mint a korvinák kötetének pontos elemzése, teljes bélyegzőkészletük összeállítása, a könyvkötőműhely helyének és idejének valamelyes körülhatárolása, a könyvkötők kilétének a tisztázása.

x x x

Az eredmények hasznosításának a lehetőségei a következőkben foglalhatók össze:

Az eredmények alátámasztják az eredeti kötetek vizsgálatának a fontosságát; hozzájárulnak a hazai és az európai kötetéstörténet teljesebbé tételéhez és a megírásra váró magyar kötetéstörténethez; adalékokat szolgáltatnak a magyarországi kultúra és a kulturális kapcsolatok történetéhez. Az értekezés előmozdítja a magyar múlt szellemi, művészi értékeinek megismertetését, közkinccsé tételét. A leírt módszerek és az elért eredmények ösztönöznek arra, hogy hasonló feltáró, rendszerező, elemző munka más magyar könyvtárakban is meginduljon, s mindenekelőtt azt példázzák, hogy mennyire fontos az eredeti kötetek /és előzéklapok! / teljes megóvása és szakszerű restaurálása.

A kötetek vizsgálata mind a Könyvtár történetére vonatkozóan, mind az általános könyvtörténetre nézve érdekes következtetéseket tett lehetővé.

Publikációk jegyzéke

ROZSONDAI BÉLÁNÉ KOLAUCH MARIANNE: Anton Koberger, a nyomdász, a kiadó és a könyvkereskedő a kőtséskutatás tükrében. /Bölcsész-doktori disszertáció/ Bp. 1976. 183 old. /Cépirat/

Tudományos könyv

Rozsondai Marianne: Anton Koberger működése és a Koberger-kötések problémája. Bp. 1978. 148 p. 75 t. = Az MTA Könyvtárának közleményei 6 /81/.

Tudományos cikkek

Rozsondai Marianne: Ein unbekannter Rebendorffer Einband in der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. = Gutenberg Jahrbuch 1971. 373-379. p.

Beiträge zu Württembergischen Renaissance-Einbänden mit slavischen Drucken des Primus Truber. = Gutenberg Jahrbuch 1972. 353-359. p.

Über die Koberger-Einbände. = Gutenberg Jahrbuch 1974. 311-323. p.

Beiträge zu den "Koberger-Einbänden". = Acta Musei Nationalis Pragae, Series C-Historia litterarum. Vol. XX. /1975/ num. 1. 21-26. p.

Anton Koberger és a 15. századi kiadói kötések. = Magyar Könyvszemle /93/ 1977/2. 101-110. p.

Drei Kobergersche Makulaturblätter. = Gutenberg Jahrbuch 1977. 345-347. p.

Über einen autographisch dedizierten Osius-Band. = Gutenberg Jahrbuch 1978. 309-312. p.

Wiener Dominikanereinbände in der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. = Gutenberg Jahrbuch 1981. 234-244. p.

Die Bücher eines Dominikaners des 15. Jahrhunderts. = Gutenberg Jahrbuch 1982. 186-192. p.

Übersicht der ungarischen Einbandgeschichte. = De libris compactis miscellanea. Collegit G. Colin. Studia Bibliothecae Wittockianae I. Bruxelles, 1984. 414-427. p.

Temesvári Pelbárt népszerűsége Európában. /Miről vallanak a könyvkötések?/ = Magyar Könyvszemle /100/ 1984/4 megjelenés alatt.

Österreichische Possessorvermerke in Inkunabeln der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.
= Az Osztrák és Magyar Akadémia Irodalomtudományi Vegyesbizottságának tanulmánykötete.
Elfogadva

Népszerűsítő könyv

Rozsondai Marianne: A könyvkötés művészete. Bp. 1983.
Corvina. 48 p. 21x22,5 cm. = Műhelytitkok

Népszerűsítő cikk

Rozsondai Marianne: Old books - in new bindings. =
Interpressgrafik 1981/4 16-19 p. /Nemzetközi Alkalmazott
Grafikai Folyóirat/
Orosz nyelven is

Könyvbírálatok

Sz. Koroknay Éva: Magyar reneszánsz könyvkötések. Kolostori és polgári műhelyek. Bp. 1973. Akad. = Irodalomtörténet 1975/1. 246-249. p.

Laucevicius, Edmundas: XV-XVIII a. knygu irisimai Lietuvos bibliotekose. Vilnius, 1976. Mokslas. = Magyar Könyvszemle /94/ 1978/3-4. 394-395. p.

Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk.: Galavics Géza. Bp. 1975. Akad. = Magyar Tudomány 1977/1. 71-72. p.

Mazal, Otto: Europäische Einbandkunst aus Mittelalter und Neuzeit. 270 Einbände der ÖNB. Graz, 1970. = Magyar Könyvszemle /90/ 1974/3-4. 203-204. p.

Needham, Paul: Twelve Centuries of Bookbindings: 400-1600. New York-London, 1979. P.Morgan Library. = Magyar Könyvszemle /97/ 1981/1-2. 169-171. p.

Schunke, Ilse: Die Schwenke-Sammlung gotischer Stempel- und Einbanddurchreibungen. I.Bd. Einzelstempel. Berlin, 1979. Akad. /Beiträge zur Inkunabelkunde, Dritte Folge 7/ = Magyar Könyvszemle /97/ 1981/1-2. 171-172. p.